

Rozvoj výrobních sil, sociální a vědeckotechnický pokrok neustále zvyšují hodnotu a význam volného času, a to jak u jedince, třídy či skupiny, tak i v celé společnosti. Otázky spojené s délkou, strukturou, obsahem a využitím volného času stále více přitahují pozornost praktiků i vědeckých pracovníků v socialistických i kapitalistických zemích.

Význam a hodnota volného času je určována jeho sociálně ekonomickým obsahem. V podmínkách sociálního pokroku jedinec získává stále větší hodnotu a vzrůstá tedy i význam jeho činnosti, v níž se formuje, rozvíjí a projevuje. Toto platí především v socialistické společnosti.

Činnost ve volném čase se stává stále důležitějším faktorem ovlivňujícím produktivitu společenské práce. Výzkumy například ukázaly, že ten, kdo pravidelně sportuje, ztrácí třikrát méně času pro nemoci, vykazuje v průměru o 5 % vyšší produktivitu, je aktivnějším ve společenském životě, studiu atd. než ten, kdo nesportuje. [1]

Využití volného času se stalo společenskou oblastí, v níž je nutno vytvořit nezbytné materiální a organizační podmínky a také zdokonalit plánovací a řídicí činnost.

Existuje množství různých definic volného času. Je to podmíněno na jedné straně složitostí a různorodostí jevu samotného a na druhé straně někdy povrchním a subjektivistickým rozborem. Ekonomický přístup k této otázce se projevuje v pojetí volného času jako času rozšířené reprodukce pracovní síly [2] nebo jako času, kdy se neuskutečňuje žádná činnost vedoucí k získávání existenčních prostředků. Filosofická definice staví svobodu do protikladu s takovými kategoriemi jako nutnost, přinucení atd. Avšak pojem svoboda

je vědci velice často chápán různě. Někteří jej chápou vědecky a marxisticky, jiní iluzorně — měšťácky. Takový je rozsah chápání svobody.

V sovětské literatuře je volný čas nejčastěji spojován s všestranným rozvojem osobnosti [3, 4].

Zbytek časového fondu je dostatečně přesně definován. To nám umožňuje považovat volný čas za tu část dne (týdne atd.), která je *osvobozena* od práce na společenské výrobě nebo od jiné nezbytné činnosti (práce v domácnosti, jídla, spánku atd.). Ve volném čase se provádí duševní, fyzická, sociální, estetická činnost, odpočinek, zábava. To znamená, že se uspokojují ty nematerialistické potřeby, které se vůbec neuspokojují nebo se uspokojují jen částečně v práci, ve společenské výrobě a v jiných nezbytných a neodkladných činnostech.¹

Vyjmenované druhy činností odpovídají hlavním rysům člověka, odrážejí nejdůležitější elementy lidské činnosti. Jejich souhrn je podmínkou všestranného a harmonického rozvoje a seberealizace člověka. Podle délky a vzájemného vztahu těchto hlavních druhů činností lze posuzovat hodnotu volného času, jeho efektivní a racionální využití. [5]

*

Délka volného času je určována především rozvojem výrobních sil, efektivností práce ve společenské výrobě.

Mezinárodní výzkum časového rozpočtu ukázal, že obyvatelé hospodářsky vyspělejších zemí mají více volného času. Existuje rovněž těsné spojení mezi délkou volného času a velikostí národního důchodu (tab. 1).

¹ Hlavní předností takové definice je relativní jednoduchost při shromažďování, zpracování a analýze konkrétních údajů o využití času a zachování dostatečně přesné klasifikace nezbytných činností. Tuto přednost nemají mnohé jiné definice

včetně těch, které se opírají o kategorií svobody. Avšak i v tomto případě vznikají těžkosti, jestliže vybrané druhy činností, kterými se vyplňuje volný čas se překrývají s určitými funkcemi. Je jasné, že činnosti jsou komplexní a vzájemně se prolínají.

Tabulka 1: Výše národního důchodu v průměru na jednoho obyvatele a délka volného času dospělého městského obyvatelstva v socialistických a kapitalistických zemích

Kapitalistické země	Národní důchod na 1 obyvatele, % v poměru k Francii [6]	Délka volného času: denní průměr na 1 dělníka, % v poměru k Francii [7]	Socialistické země	Národní důchod na 1 obyvatele % v poměru k Bulharsku [7]	Délka volného času: denní průměr na 1 dělníka, % v poměru k Bulharsku [8]
Francie	100	100	BLR	100	100
NSR	109,3	115,4	MLR	127,5	88,9
Belgie	82,1	120,5	PLR	161,3	194,4
USA	158,0	130,8	SSSR	179,3	166,7

Srovnávání údajů socialistických a kapitalistických zemí odhaluje působení i dalšího rozhodujícího faktoru — výrobních vztahů. Socialismus pracujícím zabezpečuje mnohem delší úsek volného času při značně nižší úrovni rozvoje výrobních sil než kapitalismus. Ekonomický potenciál kapitalistických zemí by při změně společenských vztahů zajistil pracujícím mnohem více volného času společně se zvyšováním příjmů.

V naší zemi se problém prodlužování volného času objevuje v souvislosti s úkoly dosažení skutečné rovnoprávnosti mužů a žen a dalšího zmenšování rozdílu mezi sociálními skupinami. Socialistická společnost, jež si za hlavní úkol klade všestranný a harmonický rozvoj lidské osobnosti, musí neustále hledat cesty k prodlužování volného času a především vytvářet takové podmínky, které napomáhají postupnému zmenšování a později i úplné likvidaci rozdílu v délce volného času.

Rozhodující podmínkou pro prodlužování volného času v socialistické společnosti je optimální rozdělení (mezi různorodými sférami a odvětvími společenské výroby) a využití pracovní doby na dané úrovni rozvoje výrobních sil.

Bezprostředním zdrojem prodlužování volného času je postupné zkracování pracovní doby ve společenské výrobě a pracovního času v osobním a vedlejším domácm hospodářství, stejně jako zkracování celé řady tzv. „režijních“ časových ztrát [9], vztahujících se k přejezdům, přesunům, čekací době atd. Avšak existuje i třetí cesta, jejíž podstata tkví v tom, že se celá řada životně důležitých druhů lidské činnosti stává činností ryze dobrovolnou jednak vzhledem k cílům a funkcím těchto

činností, jednak vzhledem k jejich obsahu a vztahu, jaký si k nim člověk vytváří. Svědčí o tom například proces přeměny práce v prvořadou životní potřebu.

Možnosti a nutnost zkracování pracovní doby jsou v prvé řadě určovány růstem produktivity (a také intenzity) práce na základě vědeckotechnického pokroku. Vzájemná závislost mezi růstem produktivity práce a prodlužováním volného času však není zcela přímá, jelikož v daném případě působí ještě celá řada jiných faktorů. Volný čas není dosud vždy považován za prvořadou hodnotu a v mnoha případech motiv zvyšování materiální úrovně je silnější.

Z údajů získaných při různých výzkumech vyplývá, že hlavním bezprostředním pramenem prodlužování volného času je zkracování pracovní doby v osobním a vedlejším domácm hospodářství. Využití tohoto pramene je závislé na růstu produktivity práce, růstu společenské výroby zboží a služeb, jejichž podstatná část je dosud tvořena v domácm hospodářství.

Při zkracování pracovní doby není určitá část uvolněného času využívána ke zkvalitňování odpočinku a zábavy, tj. jako volný čas, ale k práci v osobním a vedlejším domácm hospodářství. Tento fakt můžeme částečně zdůvodnit tím, že v procesu technického pokroku se jednotlivá odvětví národního hospodářství rozvíjejí nerovnoměrně. Například v SSSR oblast materiální výroby po dlouhý čas předstihovala z hlediska tempa rozvoje oblast služeb, jež je určena k tomu, aby zkracovala ztrátové časy obyvatelstva vynakládané na udržování domácnosti a tím umožňovala prodlužování volného času.

Počet pracovníků v oblasti služeb se v letech 1950–1965 v přepočtu na deset tisíc obyvatel zvětšil 1,5krát. Vezmeme-li však v úvahu zkrácení pracovní doby, zvýšil se tento počet pouze 1,2krát. [6] V souvislosti se zvýšením počtu zaměstnanců a pronikáním nových vědeckých a technických objevů do výroby se v posledních letech tempo rozvoje sféry služeb podstatně zvýšilo.

Společenské bohatství a promyšlené řízení oblasti služeb jsou nejdůležitějšími podmínkami pro snižování ztrátových časů v domácnosti; uskutečňují se ve třech směrech: prostřednictvím zespolečenšování, rozšiřování a industrializace každodenních služeb, prostřednictvím mechanizace domácích prací a prostřednictvím růstu reálných příjmů a organizace domácích prací v rodině. Určíme-li délku času vynakládaného na činnost analogického charakteru v odvětvích materiální výroby, v nevyrobních oblastech a v domácnostech (např. průmyslová výroba potravinových produktů a každodenních kuchyňských potřeb, veřejné stravování a čas vynakládaný na přípravu pokrmů doma), můžeme téměř přesně vymezit společenské ztráty vznikající v důsledku nedostatečné mechanizace a nedokonalého zespolečenštění domácích prací. Na tomto základě můžeme rovněž naznačit nejschůdnější cesty k likvidaci těchto ztrát a k prodlužování volného času. Srovnání analogických časových nákladů v těchto třech oblastech má neobvykle velký význam pro optimální rozdělení společenské práce (včetně měřítka vztahujícího se k jednotlivým administrativně ekonomickým jednotkám).

Problematika prodlužování volného času je nerozlučně spjata s otázkou jeho racionálního využití, tj. s otázkou jeho kvality. Délka volného času charakterizuje *celkové využívání časového rozpočtu*. Kvantitativní hodnocení však musí být nutné doprovázeno charakteristikou *obsahu* volného času, ve kterém se v podstatě projevuje duševní tvář společnosti.

Faktické údaje získané v průběhu výzkumů podávají svědectví jak o určitých společných rysech využívání volného času v různých zemích, tak i o celé řadě zvláštností (viz tab. 2). Čas věnovaný studiu, zvyšování kvalifikace a sebevzdělávání je značně vyšší v socialistických zemích a především v Sovětském svazu. (Pokud

jde o úroveň všeobecného vzdělání, velmi vysoko se umísťují obyvatelé Pskova; předčí je pouze obyvatelé amerického města Jacksonu.) Podíl volného času věnovaného četbě, sledování televize, poslouchu rozhlasu a různým podívaným, tj. v podstatě získávání informací, je v různých zemích do jisté míry stabilní a tvoří 40–50 %. Společenský styk a pasivní odpočinek, plnící základní obnovovací funkce, zabírají v průměru 30–40 % volného času (v socialistických zemích o něco méně než v kapitalistických). I když je délka volného času věnovaného společenské činnosti v různých zemích nedostatečně rozlišována, je nutno poznamenat, že obyvatelstvo kapitalistických zemí věnuje tuto část volného času především činnosti náboženské.

Podrobuje-li rozboru využívání volného času vůbec, měli bychom vycházet z toho, do jaké míry je ten či onen druh činnosti důležitý jak v rámci určitého sociálně politického systému, tak i z hlediska sociálního pokroku, jehož konečné výsledky se projevují v úrovni všestranného a univerzálního rozvoje lidské osobnosti. Harmonickému rozvoji a seberealizaci lidské osobnosti odpovídá v první řadě takový druh činnosti, který vyžaduje intelektuální, mravní a fyzickou aktivitu. Proto i když považujeme odpočinek a různé druhy zábavy za důležitý element volného času, měli bychom daleko více hodnotit takové formy trávení volného času, kdy obyvatelstvo věnuje jeho podstatnou část souhrnu takových činností jako studium, sebevzdělávání, společenská, tělovýchovná a estetická činnost. Když V. I. Lenin hovořil o výchově člověka komunistické společnosti, vždy zdůrazňoval, že tento proces může být úspěšně uskutečňován pouze v konkrétním boji za vyřešení nejnaléhavějších otázek revoluce, tj. cestou jasně vytýčené t v ů r č í činnosti [10]. Právě v takovéto činnosti se lidská osobnost může projevovat nejplněji a nejpodstatněji. V kapitalistické společnosti je však daleko více hodnocen a ceněn odpočinek a různé druhy zábavy mající bezprostřední vztah především ke spotřebě zboží i služeb a odvádějící pozornost člověka od těch oblastí, kde by se mohl projevovat jako vysoce rozvinutá osobnost (politika, umění, technická tvořivost). Pouhý odpočinek a zábava stavějí člověka především do pozice spotřebitele.

Tabulka 2: Struktura volného času pracujícího obyvatelstva v některých městech socialistických a kapitalistických zemí, v nichž byl prováděn výzkum (v průměru na jeden den týdne)

	Socialistické země				Kapitalistické země			
	muži		ženy		muži		ženy	
	doba	% z celkové délky volného času	doba	% z celkové délky volného času	doba	% z celkové délky volného času	doba	% z celkové délky volného času
Studium a sebevzdělání	0,3	7,0	0,3	10,3	0,1	2,3	0,1	2,9
Účast na společenské činnosti	0,1	2,3	0,1	3,5	0,1	2,3	0,1	2,9
Zájmová a tvůrčí činnost	0,1	2,3	0,2	6,9	0,2	4,5	0,3	8,5
Tělovýchova, sport, procházky	0,4	9,3	0,2	6,9	0,4	9,1	0,2	5,7
Zábava a odpočinek	3,4	79,1	2,1	72,4	3,6	81,8	2,8	80,0
a) podívaná a prostředky masové komunikace	2,0	46,5	1,3	44,8	2,1	47,7	1,5	42,9
četba umělecké literatury, časopisů a novin	0,7	16,3	0,4	13,8	0,6	13,6	0,4	11,4
poslech rozhlasu	0,3	7,0	0,1	3,4	0,1	2,3	0,1	2,9
poslech televize	0,8	18,6	0,6	20,7	1,3	29,5	0,9	25,7
návštěvy kin, divadel, koncertů, muzeí, sportovních podniků atd.	0,2	4,6	0,2	6,9	0,1	2,3	0,1	2,9
b) další druhy zábavy (společenský styk, pasivní odpočinek atd.)	0,4	32,6	0,8	27,6	1,5	34,1	1,3	37,1
Celková délka volného času	4,3	100,0	2,9	100,0	4,4	100,0	3,5	100,0

V problematice volného času náleží zvláštní místo otázce režimu práce, na kterém je struktura volného času ve značné míře závislá, neboť není pro různé druhy činností rovnocenná s ohledem na určitý časový rozvrh v průběhu týdne, roku atd.

Při hodnocení režimů práce a způsobů zkvalitňování kalendářního rozvrhu volného času je nutné brát v úvahu sociální důsledky a zabraňovat spotřebitelským tendencím ve využívání volného času. Mnohem větší sociální hodnotu má takový režim, který vytváří širší podmínky pro rozvoj člověka a pro aktivní tvůrčí činnost.

Otázka prodlužování volného času na úkor zkracování pracovní doby a ostatních druhů činností a otázka kvality jeho využívání je komplikována tím, že hodnota a důležitost určitých druhů činností se mění. Jedním z hlavních úkolů je proto přesně definovat zákonitosti harmonického sladění činnosti jednotlivce a společnosti jako celku.

Dozrála nutnost vypracovat takový systém činnosti, který by mohl sloužit jako základ řešení nejrůznějších otázek týkajících

se optimalizace rozdělení práce společnosti a jednotlivce.

Obecné kritérium optimálnosti můžeme určit, vezmeme-li za základ hlavní cíle socialistické společnosti — formování, rozvoj a seberealizace všestranně rozvinuté lidské osobnosti.

Materiální základnu využívání volného času tvoří v širším pojetí všechno to, co má bezprostřední vztah k životním podmínkám obyvatelstva. Ukazatelem využívání volného času může být velikost národního bohatství, národního důchodu v přepočtu na jednoho obyvatele, fondu osobní spotřeby, rozvoje služeb atd. V užším pojetí zahrnuje materiální základna využívání volného času ty faktory, jež mají bezprostřední vztah k trávení volného času: služby a výroba předmětů spotřeby využívaných ve volném čase; podniky, instituce a organizace pro kulturu, odpočinek a zábavu a počet jejich pracovníků; výdaje z rodinného rozpočtu; přírodní zdroje atd. V socialistických zemích velice rychlým tempem rostou státní výdaje na taková odvětví jako vzdělání, osvěta, kultura. Avšak nemůže nás ještě plně uspo-

kojovat úroveň dosažená v oblasti masových sportů, estetické činnosti a zábavy a odpočinku v přírodě.

Při budování materiální základny se však objevuje problém normativní spotřeby zboží a služeb a v této souvislosti také problém jejich výroby, problém plnějšího a racionálnějšího využití existujících předmětů kulturní spotřeby a různých institucí, problém jejich rovnoměrného rozmístění v různých oblastech státu i sídliště.

K otázkám materiální základny a organizace využívání volného času se rovněž vztahuje výběr, výchova, finanční ohodnocení a společenská prestiž profesí pracovníků zaměstnaných v oblasti „služeb“ volného času.

Jejich počet roste mnohem rychleji než v jiných odvětvích hospodářství. V této souvislosti je nezbytné nutné vytvořit orgány, v nichž by byly koncentrovány všechny akce a opatření vztahující se k budování a zabezpečování materiální základny pro různé druhy činností ve volném čase a všechny výzkumy v této oblasti.

Současně s budováním materiální základny nabývají velkého významu otázky vztahující se k výchově a vzdělání ve škole a mimoškolních zařízeních (vštěpování nejdůležitějších návyků, výcvik dovedností, předávání určitých vědomostí, norem, pravidel atd.). Základním principem komunistické výchovy není poskytnutí plné svobody *formujícímu se* jedinci („dělej si, co chceš“), ale jeho usměrňování, zajišťující, že si osvojí všechno nejlepší, čím k dnešnímu dni společnost disponuje, že bude bohatší, dokonalejší, univerzálnější, svobodnější a společenštější lidská bytost.

V této souvislosti můžeme do popředí postavit systém vzdělání a výchovy, to znamená směr, způsoby, metody a prostředky formování a rozvoje člověka jako pracovní síly a lidské osobnosti. Všeobecnost, vysoká vědecká úroveň, bohatá materiální základna systému vzdělání a výchovy a vysoká kvalifikace kádrů – to jsou nejdůležitější předpoklady zmenšování rozdílů ve využívání volného času.

Bezplatné vzdělání, široká síť všeobecně dostupných hudebních, uměleckých a sportovních škol a různých kroužků a organizací pro děti podává jasný důkaz o snáhách socialistické společnosti poskytnout každému jedinci základní podmínky bez

ohledu na jeho sociální a materiální postavení.

Stav podmínek pro využívání volného času svědčí rovněž o stupni kontroly ze strany společnosti.

Za základní směry řízení volného času můžeme považovat: zlepšení struktury a obsahu volného času (prostřednictvím rozvoje materiální základny, zdokonalování systému organizací a institucí pro využívání volného času a jiných podobných opatření); zmenšování rozdílu ve struktuře a obsahu volného času mezi různými sociálními skupinami; vytvoření podmínek, zabezpečujících větší rovnoprávnost v této životní sféře (především prostřednictvím zdokonalování a materiálního a kádrového zajištění systému výchovy a vzdělávání dorůstajícího pokolení a také prostřednictvím zvětšování fondu společenské spotřeby); prodlužování volného času (prostřednictvím řady opatření vedoucích ke zkracování pracovní doby, doby vynakládané na domácí práce a jiných nevýrobních časových ztrát). V podstatě tedy jde o řízení podmínek nezbytných pro zdokonalování a rozšiřování činnosti napomáhající formování a rozvoji lidské osobnosti.

Jaké jsou předpoklady pro řízení volného času? Jsou to za prvé znalosti činnosti z hlediska její struktury, jejich základních druhů a funkcí, jinými slovy, rozpracování činnosti společnosti a jedince. Je přirozené, že tato práce musí být založena na hlavních marxistických principech o vedoucí úloze výroby a ekonomických vztahů, o aktivní úloze nadstavbových jevů a nevýrobní činnosti, o člověku jako souhrnu společenských vztahů atd. Za druhé je nutno mít dostatek informací o množství a kvalitě společenské činnosti, zejména však o rozdělení osobní a společenské práce mezi různé oblasti. Za třetí je nutno dosáhnout určitého stupně formalizace a získat možnost modelování a matematizace činnosti.

Jmenované předpoklady jsou přirozeně formulovány v dosti obecné podobě. Rovněž jejich obsah je velice různorodý a není ani zdaleka vyčerpán tím, co bylo řečeno výše. Teoretický předpoklad zahrnuje kupříkladu i znalost struktury osobnosti, podmínek napomáhajících formování, rozvoji a projevu lidské osobnosti, odhalení obsahu prostředků a metod vedoucích k všestrannému rozvoji lidské osobnosti,

znalost systému lidských potřeb, tendenci rozvoje tohoto systému atd.

Avšak hlavním předpokladem je charakter společensko-politického řádu, neboť jedině on určuje základní zájmy realizované v procesu rozvoje společnosti a napomáhá nebo brání vytvoření ostatních předpokladů a podmínek.

Rozvoj společnosti je proces objektivní. Vzhledem k tomu je jakékoli řízení tohoto procesu relativní. Člověk, jedinec je postaven do určitého rámce, ve kterém není schopen urychlovat nebo zpomalovat probíhající společenský proces. V socialistické společnosti, založené na společenském vlastnictví, je však tento rámec nesrovnatelně širší než ve společnosti kapitalistické. V této souvislosti jsou i možnosti řízení volného času a požadavky na toto řízení v podmínkách socialismu podstatně větší. Toto konstatování však v žádném případě neznamená zesílení předpisování, reglementace lidské činnosti. Naopak, hluboká a všestranná znalost této činnosti napomáhá zvyšování stupně její svobody.

Jedním z prostředků řízení volného času by mělo být vypracování celkové bilance volného času jak v přítomnosti, tak i v perspektivní budoucnosti. Celková bilance volného času zahrnuje, za první, veškerou pracovní dobu ve výrobní i nevýrobní oblasti věnovanou na zabezpečení volného času; za druhé, dobu všech činností vykonávaných ve volném čase u všech skupin obyvatelstva. Podobná bilance může sloužit jako prostředek odhalování problémů spojených s využíváním volného času, jako prostředek určování efektivnosti těch či oněch sociálně ekonomických opatření, jako prostředek regulování délky a struktury volného času. [11, 12]).

Velký význam pro prostudování obecných zákonitostí a tendencí ve využívání

volného času má organizování celostátních a mezinárodních výzkumů volného času. Zkušenosti mezinárodního srovnávacího výzkumu časového rozpočtu u městského obyvatelstva ve 13 socialistických a kapitalistických zemích, který byl prováděn v letech 1965–1969 v rámci Evropského střediska pro koordinaci výzkumů a dokumentace ve společenských vědách, dokazují, že podobné výzkumy jsou možné a velice efektivní.

Přeložila Galina Hýnarová

Literatura:

- [1] *Fizičeskaja kultura i naučnaja organizacija truda* (Materialy k Vsesojuznoj konferencii), Moskva 1969.
- [2] Petrosjan G. S., *Vnerabočee vremja truda jaščichsja SSSR*, „Ekonomika“, Moskva 1965.
- [3] Prudenskij G. A., *Vremja i trud*, Mysl, Moskva 1964.
- [4] Grušin B., *Svobodnoe vremja*, Mysl, Moskva 1968.
- [5] *Materialy konferencii Bjudžet vremeni i socialno-ekonomičeskoe planirovanie*, Vypusk II, Bjudžet vremeni, planirovanie i sovršenstvovanie organizacii svobodno-vremeni, Novosibirsk 1969.
- [6] *Narodnoe chozjajstvo SSSR v 1965 godu*, Statističeskij sbornik, Statistika, Moskva 1966.
- [7] *Meždunarodnoe sravnitelnoe issledovanie bjudžeta vremeni*, Nauka, Novosibirsk 1969.
- [8] *Sopostavlenie urovněj ekonomičeskovo razvitija socialističeskich stran*, Ekonomika, Moskva 1965.
- [9] Strumilin S. G., *Problemy ekonomiky truda*, Gospolitizdat, Moskva 1957.
- [10] Lenin V. I., *Zadači sojuzov molodoži*, Polnoe sobranie sočiněnij, Tom 41.
- [11] *Problemy sovokupnovo balansa vremeni i itogi issledovanija*, Nauka, Novosibirsk 1969.
- [12] Patrušev V. D., *Svobodnoe vremja i naučno-techničeskij progres*, Informacionnyj bjuleteň 9 (24), Naučno techničeskij progres, socialnoe razvitije i svobodnoe vremja, Moskva 1969.